

Будимир АЛЕКСИЋ*

МЕМОАРИСТИКА И ДРУГИ ЗАПИСИ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Сажетак: У овом прилогу се указује на мемоарска остварења и друге записе који су од историографске важности за историју Црне Горе, и који су већ постали важан историографски и етнографски извор. Ови аутобиографски извори (мемоари, аутобиографије, дневници и други списи са обиљежјем успомена) садрже драгоцене податке о збивањима у Црној Гори у 19. и првој половини 20. вијека.

Кључне ријечи: *мемоари, дневници, аутобиографије, извјештаји, историјски извори, историја Црне Горе, историографска вриједности*

Према *Речнику књижевних термина* мемоари су приповједно дјело у коме се „излажу успомене аутора на нека значајнија друштвена или културна збивања у којима је писац учествовао или је био њихов очевидац”¹. Велики број дјела која се сврставају у мемоаре, налазе се на граници између дневника, записа, извјештаја и аутобиографије. Но, без обзира на то што се често изједначава са аутобиографијом, сматра се да се мемоари од ње разликују по томе „што занемарују приказивање приватног живота аутора, те је приповедање овде више усмерено на описивање историјских, друштвених, политичких и културних збивања у којима је аутор непосредно учествовао или је био њихов сведок”². Субјективност аутобиографије, додуше, карактеристична је и за мемоаре, јер су

* Др Будимир Алексић, Богословија Св. Петра Цетињског, Цетиње

¹ Слободан Ж. Марковић, *Мемоари*, Речник књижевних термина (уредник Драгиша Живковић), Нолит, Београд, 1986, стр. 419.

² Тања Поповић, „Речник књижевних термина”, Логос Арт, Београд, 2007, одредница *Мемоари*, стр. 423.

догађаји о којима аутор говори преломљени кроз његову свијест, кроз призму његових личних преживљавања, и што је за догађаје о којима је ријеч „важна ауторова позиција у историји, друштву или култури једне средине”³.

Треба, међутим, истаћи да лични доживљај историјских збивања и личности код писаца мемоара у највећем броју случајева не умањује историографску вјеродостојност и вриједност ових остварења. Писац мемоара углавном пази на историјску тачност онога што говори, и настоји да буде што објективнији. Зато он, поред сјећања, користи своје и туђе дневнике, записе, извјештаје и архивску грађу. Ти документарни материјали се често уносе у мемоарска остварења, те стога документарна вриједност мемоара може бити велика. Подразумијева се пак да податке изнесене у мемоарима треба провјерити, јер под утицајем ауторових емоција могу бити измијењени. Поред многих других историјских извора, мемоари познатих историјских личности, учесника и свједока значајних историјских збивања, могу бити од велике користи професионалним истраживачима прошлости, тј. историчарима, јер најчешће садрже информације од велике вриједности.

С обзиром на то да посједују компоненту субјективности, у мемоарима/успоменама читалац сусријеће помијешане умјетност и науку, тако да је потпуно логично што Радмило Димитријевић у својој књизи „Теорија књижевности са примерима” у поглављу „Књижевно-научне врсте”, поред осталих врста набраја мемоаре, биографије, аутобиографије, дневнике, писма, посланице или епистоле и исповијести. Поред њиховог објективног, информативног, документарног и сазнајног извјештавања, наведене врсте нам доносе и дашак духа времена и представљају свједочанство индивидуалног, личног осјећања њихових аутора и писаца.

Из ширег фонда мемоара/успомена, сјећања, свједочанстава, дневника, биографија и записа у новијој књижевности насталој на српском језику, осврнућемо се на она дјела мемоарског, аутобиографског и дневничког жанра, која су од историографске важности за историју Црне Горе, која су већ постала важан историографски извор.

Скоро да не постоји важнији догађај у историји Црне Горе друге половине 19. и прве половине 20. вијека који није описан како у мемоар-

³ *Исио*.

ској литератури, тако и у записима аутобиографског и дневничког жанра. Познато је да је краљ Никола Петровић Његош, поред обимног и значајног пјесничког опуса, оставио и обимну аутобиографску, мемоарску, епистоларну, путописну, реторичну, дневничку и документарну прозу. Пажљивији читалац његових мемоара уочиће њихову двојаку занимљивост и вриједност. С једне стране они су занимљиви и вриједни као књижевно дјело које поред његовог већ потврђеног пјесничког талента открива и онај други – приповједачки таленат⁴. С друге стране, његови мемоари представљају занимљиво и вриједно историографско дјело, важан извор за упознавање историје Црне Горе друге половине 19. вијека. Као документарни материјал краљ Никола користи оно што мемоаристи често знају да користе: дневнике, записе, извјештаје и архивску грађу. Тако он цитира међудржавне уговоре, кореспонденцију између владара појединих земаља, и између појединих истакнутих личности, цитира штампу, разне извјештаје, прокламације, говоре, прогласе, телеграме и писма итд.

Суштину догађаја о којима пише у својим мемоарима (устанак у Херцеговини 1860. и улазак Црне Горе у рат с Турском, договори са Србијом око ослобођења и уједињења српског народа, Херцеговачки устанак 1875. године, борбе с Турцима од 1876. до 1878. године, Берлински конгрес, унутрашње уређење Црне Горе после завршеног рата) најбоље је познавао управо краљ Никола, као њихов учесник и свједок, па су стога ти мемоари толико вриједни као историјски извор. Краљ Никола је, на примјер, „најбоље знао и ток херцеговачког устанка и све што је са њим било везано, па је због тога томе доиста епохалном догађају из наше народне прошлости и поклонио толику пажњу и за његову обраду утрошио неизмјерну енергију”⁵. Осим за реконструкцију наведених догађаја, ови мемоари су веома значајан историјски извор и за сагледавање на-

⁴ Први оцјењивач прозних радова краља Николе (мемоара, аутобиографије и путописа), професор Милан Вукићевић, у цетињским *Записима* 1927. године (књ. 1, стр. 222–226) истиче: „Ако би се пажљиво потрагало за прозним саставима краља Николе, није искључено да би се у њему открио читав један прозни писац који не би био без извесног књижевног интереса, а који би у сваком случају био од интереса за ближе познавање саме историјске личности краља Николе”.

⁵ Ристо Ј. Драгићевић, „Неколико података о аутобиографији и мемоарима”, предговор књизи: Никола I Петровић Његош, „Аутобиографија, мемоари, путописи”, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига пета, Обод, Цетиње, 1969, стр. 15.

ционално-политичке идеологије и стратегије краља Николе, што се најбоље види на оним страницама овог дјела гдје он говори о ратним циљевима Црне Горе („Заиста, Црној Гори тијесно је било, и сада је и биће све дотле, док сав народ српски не буде слободан и уједињен”⁶) и о својим тежњама и идеалима („Књаза Николе једина је тежња и жеља, да се заједница Србије и Црне Горе и заједничким радом њихових господара спреми потребна, јача снага за рад ослобођења и уједињења народа српскога”⁷ – пише краљ Никола о себи у трећем лицу).

О важности мемоара краља Николе као историјског извора писао је и њемачки научник др Карл Шварцлозе, који је током лета 1907. године проучавао Црну Гору. Он пише да ће мемоари књаза Николе „код његовог баснословног памћења и упућености у многе важне политичке догађаје, који су се догодили за потоњих 50 година, бити од драгоцјене важности за политичку историју Европе”⁸. Причањем о себи, о људима које је познавао и са којима је сарађивао, и догађајима у којима је учествовао, краљ Никола је у својој аутобиографији и мемоарима дао обиље историјског материјала којим се историчари могу служити као значајним извором при обради историје Црне Горе друге половине 19. вијека и међусобних односа и заједничких акција Црне Горе и Србије тога раздобља.

Друго важно дјело мемоарске литературе које обухвата војну и политичку историју Црне Горе у другој половини 19. вијека јесу мемоари војводе Гавра Вуковића (1852–1928), министра иностраних дјела Књажевине Црне Горе од 1889. до 1905. године. Ово дјело обухвата релативно дуг период историје Књажевине Црне Горе, од седамдесетих година 19. вијека, па до доношења првог црногорског устава 1905. Мемоари војводе Гавра дају материјал за једну цјеловиту анализу друштвених, политичких и економских прилика у Црној Гори тога времена. Они су вриједан и богат извор информација о људима и времену који писац обрађује (о значајним људима наше прошлости, о истакнутим војводама и сердарима, о политичарима и ратним командантима, о краљу Николи, наравно, али и о страним владарима и државницима који су у то

⁶ Наведено дјело, стр. 73.

⁷ Исто, стр. 173.

⁸ Цитирано према: Ристо Ј. Драгићевић, наведени предговор о аутобиографији и мемоарима краља Николе.

вријеме имали огроман утицај на збивања у Европи). Оцјењујући значај мемоара војводе Гавра, др Слободан Томовић у опширном предговору овом дјелу истиче: „Социолозима, социо-психолозима, историчарима, економистима, етичарима и уопште аналитичарима друштвеног живота ови списи дају богат материјал за познавање једног времена које бисмо означили као грчевит, готово драматичан покушај једног друштва да се извуче из свестране и наслијеђене заосталости”⁹. И војвода Гавро Вуковић, као и краљ Никола, у својим мемоарима користи писма, извјештаје, разне записе и архивску грађу.

Ове 2010. године се навршава сто година од проглашења Књажевине Црне Горе за Краљевину и књаза Николе за краља, па тим прије треба казати да се војвода Гавро Вуковић, пишући о прослави четрдесетогодишњице владавине књаза Николе (1900. године), у својим мемоарима осврће и на проблеме који су на међународном и унутрашњем плану пратили добијање нове титуле књаза Николе – титуле краља.

О том догађају (проглашењу Књажевине Црне Горе за Краљевину и књаза Николе за краља) пише војвода Симо Поповић (1846–1921) у својим мемоарима, који су објављени 1995. године, и који представљају „занимљив, чињеницама богат и за науку изузетно значајан извор за историју Црне Горе и српско-црногорских односа који се тичу последњих деценија 19. и почетка 20. вијека”¹⁰. Мемоаре војводе Сима Поповића за штампу су приредили и предговор написали др Јован Р. Бојовић и др Новица Ракочевић, а академик Василије Крестић истиче да ово дјело спада у сам врх наше мемоарске литературе, „и то не само због богатства саопштених података већ и због лепог стила којим су написани, као и богатог и допадљивог језика”¹¹.

Други дио његових мемоара објављен је 2002. у Београду (приредио их је за штампу академик Василије Крестић) под насловом „С краљем Николом из дана у дан (1916–1918)”. Овај свој рукопис, који обухвата догађаје из времена Првог свјетског рата, војвода Симо Поповић је назвао „писмима” (укупно има 31 „писмо”); међутим, ријеч је о списима мемо-

⁹ Слободан Томовић, предговор књизи: Војвода Гавро Вуковић, „Мемоари 1”, Обод – Цетиње, Побједа – Титоград, 1985, стр. 78.

¹⁰ Василије Ђ. Крестић, предговор књизи: Војвода Симо Поповић, „С краљем Николом из дана у дан (1916–1918)”, за штампу приредио и предговор написао Василије Ђ. Крестић, ЈП Службени лист СРЈ – Српска школска књига, Београд, 2002, стр. 5.

¹¹ *Исџо*.

арског карактера. Ти мемоари су занимљиви и особени стога што нијесу писани с велике временске дистанце, како се обично пишу мемоари, већ их је писац писао непосредно после збивања. Због тога су ови мемоари, по природи свог настанка, слични дневнику, али нијесу дневничког карактера. Њихов приређивач академик В. Крестић истиче да „та мала разлика између дневника и класичних мемоара повећава изворну вриједност Поповићевих списа”¹². У овом историјском извору налазимо обиље података о боравку краља Николе у изгнанству, у Француској. Боравећи из дана у дан (од 1916. до 1918.) поред краља Николе, војвода Симо Поповић је, као добро обавијештени посматрач, оставио аутентично свједочанство о емигрантским активностима и преокупацијама првог и посљедњег црногорског краља.

О проглашењу Књажевине Црне Горе за Краљевину и књаза Николе за краља говори у успоменама из свог живота и митрополит Митрофан Бан (1841–1920), дајући обиље података о овом догађају (помиње све високе званице које су дошле на проглашење, дочарава атмосферу у пријестоници, наводи говорнике). Осим о овом догађају, митрополит Митрофан Бан у својим успоменама пише и о збивањима у Морачи и колашинском крају за вријеме црногорско-турског рата 1876–1878. и о ослобођењу Колашина, Никшића, Бара и Улциња, доласку краља Александра Обреновића у Црну Гору, усвајању првог устава Црне Горе, балканским ратовима. Нарочито су значајни подаци о реформи и рјешавању статуса црногорског свештенства и новоподигнутим црквама на подручју његове Митрополије, тако да су његова сјећања прворазредан извор за употребу слике о вјерској, али и политичкој историји Црне Горе и Босне у другој половини 19. и почетним деценијама 20. вијека.

Од недавно објављених аутобиографских извора (мемоара, аутобиографија, дневника и других списа), свакако треба указати на три књиге истакнутих личности из Црне Горе са почетка 20. вијека, а то су: „Успомене из три рата” сердара Јанка Вукотића (1866–1927), „Ратне године 1912–1916” Митра Мартиновића (1870–1954), и „Дневник из балканских ратова” Андрије Јовићевића (1870–1939). Њихова документована свједочења говоре о збивањима и времену Првог и Другог балканског рата, и Првог свјетског рата, онако како су их видјеле и осјетиле сопственим учешћем у догађајима ове истакнуте личности наше историје.

¹² *Истио*, стр. 6.

је. Посебне заслуге што су ове књиге угледале свјетлост дана припадају академику Владу Стругару, који се свесрдно заложио на прикупљању и обради материјала и који је за све три књиге написао стручне рецензије, из којих се најбоље види њихова вриједност за историографију.

Свједочанство од изузетне вриједности за нашу историографију представљају и дневничке биљешке Н. М. Потапова, руског војног агента у Црној Гори, вођене у периоду од 11. марта 1906. до 1. марта 1907, од 9. октобра до 19. новембра 1912. и од 26. јуна 1914. до 15. јуна 1915. године. Дневник Н. М. Потапова („који је исписао више страница о Црној Гори од било ког Руса, али и од било ког другог странца који је током посљедња два вијека у њој боравио”¹³) свакако је драгоцјено историјско свједочанство о људима и догађајима у Црној Гори у времену које је обухваћено овом књигом, а то је – прије свега – бурно и трагично вријеме Првог балканског и Првог свјетског рата.

Значајну историографску вјеродостојност и вриједност има и књига „Из Црне Горе и Херцеговине, успомене војевања за народно ослобођење 1876” Арсе Пајевића (1840–1905), публицисте и издавача, значајног српског културног посленика из Војводине друге половине 19. вијека. У овом дјелу путописно-мемоарског карактера Пајевић пише о свом путовању до Црне Горе (на које је пошао крајем маја 1876), боравку на Цетињу непосредно пред почетак рата са Турском (првих дана јуна 1876), затим о одласку на ратиште крајем јуна 1876. и о догађајима на ратишту, све до његовог одласка из Црне Горе августа 1876. Причањем о људима и догађајима на почетку црногорско-турског рата 1876–1878. Пајевић је дао обиље историјског материјала значајног не толико за сам ток овог рата колико за историју црногорског друштва тога времена, као и за учешће карактера и менталитета Црногораца.

Драгоцјен прилог ономе што се у модерној историјској науци назива историјом менталитета представљају и мемоари сердара Рада Туровог Пламенца (1842–1919). Ова књига је извор драгоцјених података о политичким, социјалним и културним приликама у Црној Гори у 19. и почетком 20. вијека, једна од оних коју би морали користити исто-

¹³ Др Радослав Распоповић, предговор књизи: Н. М. Потапов – руски војни агент у Црној Гори, Том 2, „Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915. г.”, Историјски институт Црне Горе – Подгорица, Институт за руску историју Руске академије наука – Москва, Подгорица – Москва, 2003, стр. 7.

ричари модерног типа, који и те како користе лична сјећања и мемоаре као грађу за упознавање одређених раздобља. Казивање сердара Рада Туоровог Пламенца испреплетено је чињеницама, описима и догађајима, приказом психологије, карактера и менталитета људи и драматичношћу збивања.

Мемоари војводе Анта Даковића (1824–1889) садрже нека специфична обиљежја нестандардна за ову литерарно-документарну врсту. Наиме, великом дијелу догађаја које описује, Даковић није био ни очевидац, а још мање њихов учесник. Казивање о догађајима од 1807. до 1853. препуштено је војводи Јакову Даковићу (Антовом оцу) који у дијалогској форми говори о: удару Црногораца на Клобук 1807, о Бици на Грахову 23. августа 1836. гдје су погинула 42 Црногорца и Граховљанина (међу којима и девет Петровића), о његовој (Јакововој) предаји – са још неколико главара – Турцима, и одвођењу у тамницу, у Мостар, одакле их је Али-паша Ризванбеговић пустио на откупе и на обећање да се више неће одметати од Турака, о сусрету са Његошем у Котору 1837, и на Цетињу 1838, о одласку код травничког везира, примирју са Турцима, односима са Црном Гором.

Други дио казивања војводе Анта Даковића односи се на његово активно учешће у припремању Битке на Граховцу 1858. Слика времена обухваћеног његовом књигом, портрети разних личности и судови о њима преламају се кроз призму самог приповједача. Мемоарски списи Анта Даковића значајни су, прије свега, као историјски извор, али они имају и несумњиву етнографску вриједност. У њима је – на самом почетку – предочено поријекло Даковића и приказана историја граховског племена до 1853. Осим тога, Даковићево казивање је прожето стиховима народне епске поезије, сентенцама пословичког карактера и анегдотама.

Мемоари војводе Илије Пламенца (1821–1916), црногорског сенатора и војног министра (од 1879. до 1905. године), односе се на раздобље црногорско-херцеговачког ратовања са Турцима од 1851. до 1878. Сјећања војводе Илије Пламенца на ратна дешавања у којима је и сам учествовао необично су несубјективна, без обзира на то што је његов основни мотив да напише мемоаре био – демантовање неистина о његовом учешћу и улози у „Вељем рату” од 1876. до 1878. С обзиром, дакле, на објективност казивања у њој, ова књига је значајан извор информација о ратним дешавањима на простору данашње Црне Горе од 1851. до 1878. године.

Значајан историјски извор за збивања на политичкој и уопште друштвеној сцени у Црној Гори током Првог и Другог балканског рата, и Првог свјетског рата, као и за стање на самом фронту, али и за низ других тема, јесу мемоари Ника Хајдуковића (1882–1954), министра у црногорским емигрантским владама Евгенија Поповића и Јована Пламенца. Писани с великом временском дистанцом (како се обично и пишу мемоари), без тенденциозности која је својствена мемоарском казивању, Хајдуковићеви мемоарски списи садрже огромну историјску грађу која може послужити као драгоцен извор за историју Црне Горе, и карактера и менталитета Црногораца. Из њиховог богатог и тематски разноврсног садржаја поменућемо само нека питања која су у њима обрађена: живот Црногораца у Цариграду, рад српских националних организација у овом граду, балкански ратови, Први и Други свјетски рат, дјеловање црногорског двора и црногорских влада у емиграцији и њихови међусобни односи, Подгоричка скупштина, Божићна побуна. На основу сачуваних биљежака и документације, Хајдуковић пише мемоаре као учесник збивања, свједок и хроничар, који личности и догађаје о којима говори прати изблиза.

Значајну вриједност за историографију и етнографију имају и мемоари попа Лаза Поповића Јабучанина (1797–) и Сава Матова Мартиновића (1806–1896). Њихови мемоарски списи, по ријечима др Душана Мартиновића, „садрже много детаља и појединости о дјетињству и младости аутора, о члановима њихових ужих и ширих породица, описе неких историјских догађаја и широке слике друштвено-економских прилика у којима су живјели, а то је читав један период од двадесетих до седамдесетих година 19. стољећа”¹⁴. У њима налазимо низ занимљивих података о драматичним збивањима у Црној Гори у вријеме митрополита Петра Првог (посебно о сукобима Бајица и Доњокрајаца који су трајали 17 година и однијели преко 60 живота), као и о народном животу, обичајима и менталитету Црногораца.

Занимљив осврт на менталитет Црногораца, њихово схватање сопствене историје и националне припадности, налазимо и у мемоарима једног странца – Хермана Нојбахера (1893–1960), њемачког дипломате, од 1940. до 1945. специјалног изасланика за Балкан. Као главни ње-

¹⁴ Душан Мартиновић, предговор књизи: Поп Лазо Поповић Јабучанин, „Мемоари”, ЦИД, Подгорица, 2003, стр. 10.

мачки дипломата за Балкан током Другог свјетског рата, Нојбахер је у октобру 1943. боравио у Црној Гори, на Цетињу, па његово свједочење о животу у том граду, о формирању Народне управе на челу са адвокатом Љубом Вуксановићем, о односима између четника и црногорских сепаратиста, а посебно о војводи Павлу Ђуришићу, представља драгоцен историографски извор.

Мемоарски записи Матије Бана (1818–1903) у којима су приказана четири дипломатска сусрета са Петром Другим Петровићем Његошем на Цетињу у периоду између 1848. и 1851. године, представљају аутентично свједочанство о Његошевој личности, о његовим погледима на сопствена књижевна дјела (као и на поједине српске писце тога времена), те о његовим политичким идејама и државничком идеалу о потпуном ослобођењу и уједињењу српског народа („Ја бих тада у моју Пећку патријаршију, а књаз српски у Призрен. Мени духовна, а њему сјетовна власт над народом слободним и усрећеним”).

„Автобиографија” протосинђела Кирила Цвјетковића (1791–1857) је аутентично свједочанство о крупним историјским догађајима у Боки почетком 19. вијека, као што су: француско запосиједање Боке и реакције Бокеља на тај догађај, улазак руских ратних лађа у Боку у прољеће 1806, долазак митрополита Петра Првог Петровића у Манастир Савину 19. априла исте године, збивања у Српској православној цркви у Боки и Далмацији од 1808. до 1812. Ово дјело садржи значајан број података о наведеним догађајима и као такво може употпунити досадашња историографска знања о њима.

Мемоари принца Михаила Мирковог Петровића представљају драгоцен извор података о члановима династије Петровић Његош, конкретно о породици краља Николе, у првој половини 20. вијека. У овом историјском извору детаљно је описан њихов живот у емиграцији, а нарочито су значајни подаци о односу принца Михаила према југословенском уједињењу 1918, према династији Карађорђевића – краљу Александру и краљу Петру Другом, али и о његовом држању у њемачком заробљеништву и одбијању да постане краљ сателитске државе Црне Горе.

Мемоари патријарха Гаврила Дожића (1881–1950) и предсједника југословенске краљевске владе Милана Стојадиновића (1888–1961) прворазредан су историјски извор о вјероватно најважнијем догађају у Црној Гори између два свјетска рата – обнављању Његошеве капеле на Ловћену 1925. и доласку краља Александра Карађорђевића – тим поводом

– у Црну Гору. Њихова виђења овог догађаја врло су усаглашена, без обзира на степен личног сјенчења слике коју нам приказују.

Међу свим дјелима југословенске мемоаристике која се односе на збивања у Црној Гори за вријеме Другог свјетског рата издвајају се мемоари Михаила Минића. Објективистички тон, фактографска дескрипција и документарност у његовој књизи „Расуте кости” остављају утисак о непристрасном регистровању догађаја који се, унеколико, оживљавају личним свједочењем. У овим мемоарима је хронологија углавном поуздана, па су они добар извор за датирање важних догађаја. Минићеви мемоари дају комплетну и импресивну слику великог страдања војске и цивилног становништва из Црне Горе на путу „од Везировог до Зиданог моста” 1945. године.

У овим овдје кратко поменутих дјелима мемоарске литературе налазимо дух историје, упознајемо величанствене ликове и крупне историјске догађаје, али, истовремено, и оригиналне и надахнуте примјере умјетности ријечи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бан, Матија: *Подаци о Пејџу Пејровићу Њеђушу*, у: „Мемоарска проза 18. и 19. века” (Друга књига) у едицији Српска књижевност (Мемоари, дневници, аутобиографије), књига 16, Београд, 1989.
- [2] Бан, Митрофан: *Животис или усјомене из живота*, Цетиње, 1999.
- [3] Вукићевић, Милан: *Проза краља Николе*, „Записи”, књ. 1, јул–август, Цетиње, 1927.
- [4] Вуковић, Гавро: *Мемоари*, 1–3, Цетиње – Титоград, 1985.
- [5] Вукотић, Јанко: *Усјомене из њири раја*, Београд, 1996.
- [6] Даковић, Анто: *Мемоари*, Подгорица, 1996.
- [7] Дожић, Гаврило: *Мемоари*, Београд, 1990.
- [8] Јабучанин, Лазо Поповић: *Мемоари*, Подгорица, 2003.
- [9] Јовићевић, Андрија: *Дневник из балканских рајова*, Београд, 1996.
- [10] Мартиновић, Митар: *Рајине године 1912–1916*, Београд, 1996.
- [11] Мартиновић, Саво Матов: *Мемоари*, Подгорица, 1996.
- [12] Минић, Михаило: *Расуте кости (1941–1945)*, Детроит, 1965.
- [13] Пајевић, Арса: *Из Црне Горе и Херцеговине – усјомене војевања за народно ослобођење 1876*, Никшић, 1999.
- [14] Петровић Његош, Михаило: *Из мојих мемоара*, Цетиње, 2001.
- [15] Пламенац, Илија: *Мемоари*, Подгорица, 2004.
- [16] Пламенац, Раде Туров: *Мемоари*, Подгорица, 1997.

- [17] Поповић, Симо: *Мемоари*, Подгорица, 1995.
- [18] Поповић, Симо: *С краљем Николом из дана у дан (1916–1918)*, Београд, 2002.
- [19] Поповић, Тања: *Речник књижевних ѿермина*, Београд, 2007.
- [20] Потапов, Н. М.: *Дневник 1906–1907, 1912, 1914–1915. i*, Подгорица – Москва, 2003.
- [21] *Речник књижевних ѿермина*, (уредник Драгиша Живковић), Београд, 1986.
- [22] *Срби у мемоарима Хермана Нојбахера* (приредио Никола Живковић), Београд, 2007.
- [23] Stojadinović, Milan: *Ni rat, ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970.
- [24] Хајдуковић, Нико: *Мемоари*, Подгорица, 2000.
- [25] Цвјетковић, Кирило: *Авѿобиоѿрафија ѿројосинђела Кирила Цвјейковића и њеѿово сѿрадање за ѿправославље*, Херцег Нови, 2004.
- [26] *Цјелокуйна гјела Николе I Пејровића Њеѿоша*, Књига пета, Цетиње, 1969.

Будимир АЛЕКСИЧ

МЕМУАРИСТИКА И ДРУГИЕ ЗАПИСИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

Корпус мемуарной литературы черногорских авторов (и тех, кто в своих мемуарах повествует о событиях и исторических личностях Черногории) занимает солидное место в общем наследии, написанном на сербском языке. Общая характеристика данного корпуса, несомненно, зависит от происхождения и общественного статуса авторов, что влияет на мотивы и смысл их произведений. В истории Черногории почти отсутствуют такие важнейшие события второй половины XIX и первой половины XX века, которые не были бы описаны как в мемуарной литературе, так и в автобиографических или дневниковых заметках. В данной статье автор хотел представить произведения мемуарного характера, а также и другие записи, представляющие значение для истории Черногории.